

University of Groningen

Kritische mediawijsheid om kritisch burgerschap (1)

Ploeg, van der, Piet

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version

Version created as part of publication process; publisher's layout; not normally made publicly available

Publication date:
2019

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):

Ploeg, van der, P. (2019). *Kritische mediawijsheid om kritisch burgerschap (1)*.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

Kritische mediawijsheid om kritisch burgerschap

Mediawijsheid wordt vaak in verband gebracht met burgerschap. Logisch, want geen burger kan meer zonder gebruik van internet en sociale media. Mediawijsheid werkt aan verantwoord gebruik ervan. Maar écht burgerschapsvormend wordt mediawijsheid pas als het kritisch maakt. Dat wil zeggen: als leerlingen niet aanleren wat verantwoord gebruik is, maar als zij leren zelf onderzoeken en beoordelen wat verantwoord gebruik is, vooral wat *maatschappelijk* verantwoord gebruik is.

Er is veel discussie over de voors en tegens van internet en sociale media, over de kansen en de risico's van continu en intensief gebruik ervan, over de maatschappelijke problemen die eraan kleven, over de vraag of het een zegen of een vloek is.

Burgerschapsvormende mediawijsheid maakt leerlingen vertrouwd met deze discussie, biedt leerlingen bagage en houvast om hun eigen weg erin te vinden, hun eigen oordelen te vellen en hun eigen beslissingen te nemen. Dat maakt ze weerbaarder tegen bevoogding, misleiding en verleiding, maar ook tegen clichés en ideologie. Het helpt ze in elk geval om zich te ontwikkelen tot onafhankelijke en kritische gebruikers en tot burgers die onafhankelijk en kritisch kunnen meedenken, meepraten en meebeslissen over informatie- en communicatietechnologie en over Big Tech, bijvoorbeeld over regulering ervan.

Aan de hand van drie maatschappelijke thema's uit de discussie over internet en sociale media wil ik dit toelichten en illustreren:

- 1) schijnparticipatie en ontpolitisering,
- 2) personalisering en segregatie,
- 3) surveillance en exploitatie.

Na een korte inleidende paragraaf over mediawijsheid volgen drie hoofdstukken, een per thema. In elk thematisch hoofdstuk wordt een maatschappelijk probleem geschetst dat kleeft aan gebruik van internet en sociale media, en worden suggesties gedaan voor behandeling ervan in het onderwijs.

Het onderhavige document bevat de intro en het eerste hoofdstuk. Het tweede en derde hoofdstuk volgen binnenkort online. Als het geheel afgerond is, maak ik er een boekje van.

Mediawijsheid en burgerschap

Pleitbezorgers van mediawijsheid als nieuwe educatie maken zich er geregeld sterk voor door het verband te leggen met burgerschapsvorming. Illustratief is een artikel van practor (MBO-onderzoeker) Paulo Moekotte in *ScienceGuide*.¹ Het onderwijs moet beter zijn best doen om “alle burgers digitaal vaardig” te maken. De ongelijkheid is groot, aldus Moekotte. Een “informatie-elite” profiteert van de mogelijkheden van de geavanceerde informatie- en communicatietechnologie, maar er zijn veel “achterblijvers” in “de digitale participatiewedloop”. Ongelijkheid in allerlei opzichten is het gevolg, ook op de lange duur, bijvoorbeeld qua “kansen en mogelijkheden die sociale media bieden om jongeren voor te bereiden op een leven lang ontwikkelen”. Onderwijs kan door het bevorderen van digitale participatie, bijdragen aan kansengelijkheid. Bovendien kan (volgens Moekotte nog steeds) het onderwijs middels mediawijsheid bijdragen aan cohesie en “omgaan met verschillen”:

“als kennispraktijk speelt mediawijsheid een cruciale rol overal waar mensen elkaar ontmoeten om cognitieve en sociale diversiteit te benutten dan wel verschillen te overbruggen. In de kern hebben we immers de behoefte elkaar te verstaan en te begrijpen als basis voor samen werken en samen leven.”

Moekotte’s toon is optimistisch: internet en sociale media brengen persoonlijk en maatschappelijk gezien veel goeds. Zo positief moet mediawijsheid ook zijn, oordeelt Moekotte:

“De suggestie dat ... sociale mediagebruik vooral risico’s met zich meebrengt ... is een pedagogisch zwaktebod. ... (P)reken over vormen van game- of smartphone-verslaving en cyberpesten, waar een merendeel van de jongeren zich terecht niet

¹ Paulo Moekotte, “Digitaal onderlegd of blijvend de onderliggende partij? De digitale kloof wordt alsmaar groter!”, *ScienceGuide*, 25 april 2018.

in herkent, werkt averechts. Bovendien blijven door een eenzijdige, restrictieve mediaopvoeding kansen en mogelijkheden die sociale media bieden ... onderbelicht.”

Moekotte heeft gelijk dat onderwijs niet mag preken en leerlingen niet mag beperken in hun mogelijkheden. Ondertussen mag het ook niet al te opgeruimd van toon en strekking zijn. Er moet voldoende en systematisch aandacht zijn voor problemen, inclusief maatschappelijke problemen. Anders zou mediawijsheid op gespannen voet staan met burgerschapsvorming. Immers, onderwijs dat niet serieus ingaat op maatschappelijke problemen die kleven aan hetgeen geleerd wordt, is het tegendeel van burgerschapsvormend. Althans, wanneer we mogen aannemen dat burgerschap iets te maken heeft met politiek en met medezeggenschap over maatschappelijke aangelegenheden.

In het discours over mediawijsheid en in praktijken van mediawijsheid overheerst –voor zover ik het kan overzien— de idee dat gebruik van internet en sociale media gunstig is, zowel persoonlijk als maatschappelijk, en daarom aangemoedigd en geleerd en geoefend moet worden. Er is wel oog voor maatschappelijke problemen, met name voor kwesties rond privacy en nep nieuws, maar die worden vaak voorgesteld als bijkomstige risico's, waar gebruikers zelf iets aan of tegen kunnen doen, in plaats van als structurele problemen inherent aan het gebruik van internet en sociale media. Alsof individuele gebruikers de problemen zelf het hoofd kunnen bieden door een soort hygiëne te betrachten, bijvoorbeeld voorzichtig te zijn met cookies of zorgvuldig bronnen te checken. Mediawijsheid kan kritischer, zeker met het oog op burgerschapsvorming.

1. Schijnparticipatie en ontpolitisering

Schijnparticipatie

Onlangs las ik op LinkedIn het bericht van iemand wiens collega overleden was: warme woorden boven een mooi portret. Het kon niet uitblijven: al gauw verschenen de “commentaren”. Bij zo’n bericht “interessant” aanklikken zou gemakkelijker zijn, nóg gemakkelijker, maar een rare indruk maken. Dus werden het “commentaren”, met veel treurende “emoticons”. Het deed me denken aan condoleancesites waarop je online je deelneming kunt betuigen door je naam in te typen. De emoticons riepen dezelfde vraag op. Is dat echt meeleven?

De politiekfilosofe Jodi Dean zou mijn vraag ontkennend beantwoorden, vermoed ik. Zulk online meeleven valt onder, wat zij noemt, “the fantasy of participation”.² Laten we zeggen: schijnparticipatie. Het kost weinig moeite en het levert weinig op en toch heb je het gevoel dat je iets doet, ergens aan bijdraagt. Dean heeft vooral belangstelling voor politieke participatie. Ze waarschuwt ervoor dat politiek gebruik van sociale media schijnparticipatie is en dat het ten koste gaat van echte politieke participatie.

Politieke activiteit op sociale media is schijnparticipatie volgens Dean: het kan subjectief wel als participatie bedoeld zijn en beleefd worden, maar het betekent even weinig als een t-shirt dragen met de tekst “Fuck racism”: nauwelijks of geen inspanning, nauwelijks of geen werkzaamheid. Verschil is dat iets doen op sociale media als LinkedIn, Twitter en Facebook door de feedback van de media wel de *indruk* geeft van werkzaamheid. Laat ik een eigen digitale bezigheid³ als voorbeeld nemen.

In een bericht op LinkedIn verwijst een collega naar een schrijnend geval van dreigende uitzetting van een uitgeprocedeerd vluchtelingengezin. Ik klik op “interessant”: een adhesiebetuiging. En ik klik op “commentaar” en schrijf “schande!”: een iets uitdrukkelijker instemming dan alleen “interessant”.

Bovendien deel ik het bericht in de “feed”: zo krijgt het wat wijder bereik. Ik zie al gauw met voldoening dat mijn “commentaar” door andere LinkedIn-gebruikers

² Jodi Dean, *Democracy and other neoliberal fantasies*, Durham and London: Duke University Press, 2009.

³ Half fictief: zie bijdrage op LinkedIn op 21 januari 2019.

“interessant” gevonden wordt. Ik zie even later dat ook mijn gedeelde bericht door verscheidene gebruikers als “interessant” aangemerkt wordt, eerst door sommige van mijn eerstegraads “connecties” en later eveneens door enkele anderen, “volgers” en “connecties van connecties”. Het gedeelde bericht wordt bovendien een paar keer van “commentaar” voorzien en sommige van deze “commentaren” worden op hun beurt weer “interessant” gevonden, niet alleen door mijzelf, omdat ik soms iemand erkentelijk ben voor het “commentaar” en hieraan uitdrukking geef door daarbij “interessant” aan te klikken, maar ook door anderen die het met een “commentaar” eens zijn en wellicht door nog anderen die het misschien niet helemaal eens zijn met het specifieke “commentaar”, maar sympathie hebben voor de zaak en ook een steentje willen bijdragen. Ik beleef het gehele gebeuren al gauw als dat ik iets gedaan heb, dat ik verschil gemaakt heb, hoe bescheiden ook. Ik weet wel dat het geen zoden aan de dijk zet: niets wordt er anders van en niemand wordt er beter van. En toch geeft het een goed gevoel.

Volgens Dean geldt dit voor alle politieke activiteit op alle sociale media: iets posten, tweeten, delen, re-tweeten, liken, becommentariëren ... We verbeelden ons dat we ergens aan bijdragen, maar wat we bijdragen is moeiteloos, kosteloos, niet verplichtend, en in samenhang hiermee: vluchtig, krachteloos, gemakkelijk over het hoofd te zien en te negeren. Te leeg en te loos om iets uit te richten. Niettemin geeft het voldoening: het moreel bevredigende gevoel iets gedaan te hebben. Het sust ons geweten: we hoeven de straat niet op met een spandoek, geen partijbijeenkomst te bezoeken, geen moeizame discussie te voeren met andersdenkenden om een compromis te bereiken. We doen al wat.

Ook als je er wel energie in steekt en wel je nek uitsteekt door bijvoorbeeld een prikkelende en kritische vlog of blog samen te stellen en op Twitter, LinkedIn of Facebook te posten, dan nog is het volgens Dean schijnparticipatie. Wat je bijdraagt, circuleert als content op internet, enige tijd en op enige schaal. Maar het blijft qua inzet en effect van een andere orde dan het echte tastbare politieke werk, zoals demonstreren

tegen onrecht of organisatorisch werk doen voor pressiegroep of in de raad zitten als partijvertegenwoordiger of een militaire basis bezetten.⁴

Ontpolitisering

De tweede waarschuwing van Dean is dat politieke activiteit, ook serieuze politieke activiteit, op sociale media bijdraagt aan de gigantische kakofonie die de democratie niet verrijkt en verdiept, maar verarmt en vervlakt, en zodoende ontpolitiserend uitwerkt. Er circuleert een overvloed aan informatie en meningen in de media --van tijdschriften en kranten tot radio, televisie en websites--, voor iedereen gemakkelijk toegankelijk dankzij internet en apps. Deze overvloed wordt als het ware vermenigvuldigd door de sociale media: aangevuld en rondgepompt, vaak verknipt, versneden en vertekend. Het is een onafzienbare hoeveelheid communicatie die zichzelf ook nog eens voortdurend vernieuwt. In deze immense wirwar wordt het alsmoer moeilijker om de oorsprong en de waarheidswaarde van verhalen en beweringen te achterhalen. De hoeveelheid plus veranderlijkheid plus oncontroleerbaarheid van beschikbare informatie en meningen ontslaat politici en autoriteiten van de plicht om zich iets aan te trekken van welke informatie en welke mening dan ook; althans, neemt de noodzaak daartoe weg. Waarom op kritiek reageren of zich rekenschap geven van onwelkome feiten en beweringen als de discussie al uittentreuren gevoerd is in de media? Als tegenover elk feit en elke opinie een ander feit en een andere opinie staat, als elk argument al door een ander argument gepareerd is, als elke interpretatie wedijvert met een andere? Als alles al gezegd is, alles al weersproken is, alles al bevraagd, alles al beantwoord? Het wordt hierdoor steeds gemakkelijker voor machthebbers en bestuurders om hun gang te gaan zonder zich te verantwoorden, zonder zich iets gelegen te laten liggen aan discussie en kritiek. Het wordt ze nog eens extra gemakkelijk gemaakt doordat het publieke geheugen en de publieke aandachtsspanne steeds korter worden dank zij de overvloed aan zaken die om aandacht concurreren. Deskundigen spreken van “attention crash” en “information overload”.⁵ De hoeveelheid plus veranderlijkheid plus oncontroleerbaarheid van beschikbare informatie en meningen maakt het publiek blasé.

⁴ Dean, 32, 33. Een vergelijkbaar oordeel velt Jamie Bartlett: *The People Vs Tech*, London: Penguin Random House, 2018.

⁵ Wijdverbeid. Zie bijv. onder “Attention crash” in de *Encyclopedia of Social Media and Politics*, Los Angeles and London: Sage Publications, 2014.

Jodi Dean maakte zich tien jaar geleden reeds druk over deze ontpolitisering. Dat was voordat de sociale media echt booming waren en lang voordat Trump op het politieke toneel verscheen. Ze noemt voorbeelden uit de periode rond 2005.⁶ Anno 2019 lijken we eraan gewend te raken. Aan presidenten en gezagsdragers die lak hebben aan feiten en zich aan verantwoording en debat onttrekken. En aan de overvloed van beweringen en opinies die moeilijk op waarde zijn te schatten. Traditionele media proberen ons tegenwoordig tegen beide fenomenen te wapenen met “fact check” procedures en programma’s die steeds ingenieuzer en efficiënter worden. Dat we ze nodig hebben is een veeg teken. Of ze helpen? Ik heb er een hard hoofd in.

Hoeveelheid, veranderlijkheid en oncontroleerbaarheid van informatie en meningen ondergraven de mogelijkheid om autoriteiten ter verantwoording te roepen. Wrang is dat ook Big Tech bedrijven als Facebook hierdoor steeds makkelijker weggelopen met aantijgingen over privacy schending en manipulatie. Facebookbaas Mark Zuckerberg hoefde verdacht weinig te doen om overheden en politici gerust te stellen na de Cambridge Analytica affaire. (Wat wás dat ook weer: Cambridge Analytica? Over de halfwaardetijd van issues gesproken ...). En alles wijst erop dat hij steeds minder hoeft te doen. Eind januari 2019 kwamen in één week tijd drie uiterst kwalijke zaken aan het licht. Naar aanleiding daarvan constateerde Trevor Timm, directeur van Freedom of the Press Foundation: “As this last week as shown, Zuckerberg doesn’t even have to apologize anymore. He has a free hand to do what he wants — users be damned.”⁷

Meedenken over schijnparticipatie en ontpolitisering

Leerlingen vanaf een jaar of twaalf, dertien en MBO-studenten kunnen meedenken over de twee zorgen van Dean. Is politieke activiteit op sociale media inderdaad minder waard dan andere politieke activiteit? Omdat de inspanning minimaal is? En omdat het effect minimaal is? En omdat het ten koste gaat van “echte” politieke activiteit doordat het als excuus fungeert om niet iets echts te hoeven doen? En draagt gebruik van sociale media inderdaad bij aan ontpolitisering doordat de overvloed van informatie en meningen het de autoriteiten gemakkelijk maakt om te ontkomen aan verantwoording? Zulke kwesties kunnen onderzocht en besproken worden door leerlingen en studenten.

⁶ Dean, 25-30.

⁷ Trevor Timm, “Facebook Doesn’t Care About You”, *Medium*, 1 February 2019: <https://medium.com/s/oversight/facebook-doesnt-care-about-you-cb7bc457344c>

Op basis hiervan kunnen zij intussen en vervolgens zelf hun eigen oordelen vormen en hun eigen beslissingen nemen. Leerlingen en studenten kunnen daarbij, afhankelijk van hun leeftijd en niveau, min of meer ondersteuning en instructie krijgen. Ze kunnen uiteraard eigen ervaring met gebruik van sociale media benutten en misschien ook eigen ervaring met politieke activiteit. Bij inleiding, uitleg, feedback enzovoort kan de docent zijn eigen of andermans ervaringen inzetten en zorgt hij sowieso voor nuance en multiperspectiviteit.

Ik geef zeven voorbeelden van ervaringen, aanvullingen, nuanceringen en dergelijke die zouden kunnen dienen als voer voor onderzoek, discussie en meedenken door leerlingen of studenten in lessen of in opdrachten.

(NB: Het is voor de vuist weg. Hier en nu niet op het niveau van leerlingen of studenten, maar van leraren. Onuitgewerkt ook. Het is bedoeld om inhoudelijke richting en mogelijkheden aan te geven.)

(1) Kliktivisme

Het is denkbaar dat politieke activiteit op sociale media je een excuus geeft om je niet te hoeven wagen op het strijdtoneel van de rauwe maatschappelijke werkelijkheid en je niet te hoeven branden aan heuse conflicten: de laptop of de smartphone als veilig en schoon alternatief. Politieke activiteit op sociale media kan als surrogaat werken en inspanning elders vervangen. Kwalijker nog: het kan parasiteren op de poten-in-de-klei inzet van anderen.

Neem mij, vorig jaar. In de loop van november begon ik me opnieuw kwaad te maken over de achteloosheid waarmee racisme wordt vergoelijkt als folklore. En over het gemak waarmee protest ertegen wordt gesmoord met een beroep op de onschuld van de kinderen. In de trant van: “Het is een kínderfeest. Je mag je ongenoegen wel ventileren, maar niet waar de kinderen bij zijn. Het is hún feest”. Alsof het niet vóór alles een fabrikanten- en winkeliersfeest is! Ik maakte me weer kwaad, kwaad genoeg om bij relevante berichten op LinkedIn “interessant” aan te klikken, een keer een cartoon te delen en waar nodig een commentaartje te plaatsen. Ziedaar: mijn activisme tegen Zwarte Piet. “Kliktivisme” is het eigenlijk

(van “clicktivism”). Ik sympathiseerde met de diehards van Kick Out Zwarte Piet. Zij mochten het vuile werk opknappen, hun nek uitsteken, zich met lijf en leden blootstellen aan ongenoegen en hoon en geweld riskeren. Ik hoefde niet achter mijn werktafel vandaan te komen om ook iets te doen.

Politieke participatie op sociale media is schijnparticipatie en gaat ten koste van politieke participatie überhaupt. We laten ons gemakkelijk verleiden door de fantasie dat we verschil maken, mede door de feedbacktoeters en -bellen van de sites en de apps, die de schijn van werkzaamheid wekken zonder dat wat we doen werkelijk iets uitmaakt, iemand op andere gedachten brengt of beslissingen beïnvloedt. Deze verleiding houdt ons van de straat. We hoeven niet naar buiten met een megafoon, geen bijeenkomsten te bezoeken, niet te kamperen bij het Europese Parlement, want we hebben ons best al gedaan.

(2) Niet zwartwit

Er is dus wel wat voor te zeggen (zie 1) om politieke activiteit op sociale media als schijnparticipatie aan te merken. Maar eigenlijk is het lastig om streng onderscheid te maken tussen schijn en echte politieke participatie. Het is geen zwartwit, niet *of* schijn *of* echt, want er is veel variatie en gradatie mogelijk. Tussen thuis op Facebook een “ad” van Greenpeace “liken” en ver van huis op zee een walvisvaarder blokkeren, zitten tal van participatievarianten: geld overmaken, actief lid van Greenpeace zijn, demonstreren, handtekeningen verzamelen, lobbyen in Den Haag enzovoort.

Daar komt nog iets bij. Bij de beoordeling van wat schijn is en wat echt, hanteren we onvermijdelijk een criterium of criteria. De meest voor de hand liggende criteria zijn inspanning en effect. Beide zijn gradueel: een activiteit is altijd min of meer inspannend en min of meer effectief, nooit of wel of niet inspannend en of wel of niet effectief.

In elk geval geven de criteria van inspanning en werkzaamheid geen reden om politieke activiteit op sociale media zonder meer als schijn aan te merken. Vergelijk bijvoorbeeld het posten van een bewerkelijke vlog die duizend kijkers aan het denken zet, met het langs een fabriekspijp uitrollen van een spandoek dat duizend voorbijgangers aan het denken zet. Inspanning en werkzaamheid zijn

nagenoeg gelijk; hoewel anders van aard. Of vergelijk een intensieve discussie op LinkedIn over onderwijsongelijkheid met een discussie op een regionale partijbijeenkomst over onderwijsongelijkheid. Beide kunnen even veel van je vergen, even interactief zijn, even geïnformeerd en even leerzaam. Het is dan niet vanzelfsprekend om de ene activiteit schijn te noemen en de andere echt.

Een alternatief criterium om echt van schijn te onderscheiden dat *wel* of-of-oordelen lijkt toe te staan, is in welke “wereld” gehandeld wordt, in “cyberspace” of in “real life”. Dit criterium rechtvaardigt een bekende reden om politieke activiteit op sociale media te diskwalificeren als schijn: het is een bezigheid in cyberspace, dus onwerkelijk, fictief. Het gebeurt in “virtual reality”. Hoewel het verleidelijk is om zo te associëren, is het tegelijkertijd onzinnig. We krijgen ons loon ook in cyberspace. En we zetten de verwarming aan in dezelfde cyberspace en we bestellen er ons eten en we boeken er onze reis en we houden onze conditie bij in cyberspace. Hoe onecht is dat? Om activiteit op sociale media als schijnparticipatie te kunnen aanmerken is meer nodig dan alleen constateren dat het in cyberspace gebeurt.

Soms wordt gezegd dat politieke activiteit op sociale media alleen maar symbolisch is en daarom schijn is. Op het eerste gezicht is dat een plausibele redenering. Politieke activiteit op sociale media is net zo schijn als bijvoorbeeld een conflict oplossen in een gesprek. Het is geregeld zo dat tegenstanders in een gesprek nader tot elkaar komen onder druk van argumenten en de regels van de dialoog, terwijl in werkelijkheid de verhoudingen die de conflicten veroorzaken, niet veranderen. Of dat men in een gesprek tot vriendelijke en respectvolle uitwisseling komt en zelfs tot overeenstemming, terwijl men onder de oppervlakte van tact en diplomatie even intolerant blijft en in de realiteit vasthoudt aan wedijver, tegenwerking of uitsluiting. Hierin is de kern gelegen van het gebrek van (laat ik zeggen) praatburgerschap: de waan dat we iets kunnen doen aan maatschappelijke problemen, tegenstellingen, wanverhoudingen en onrecht door met elkaar in gesprek te gaan, een dialoog te voeren. In burgerschapsvorming-ideetjes is het schering en inslag.⁸ Zo bekeken mag praatburgerschap als schijnparticipatie aangemerkt worden. En bijgevolg communicatie op sociale media eveneens. Nadeel van deze optiek

⁸ In 2008 gekritiseerd: “Overall over praten is geen oplossing voor alle kwalen”: https://www.academia.edu/10613562/Overall_over_praten_is_geen_oplossing.

is dat heel veel activiteit die gewoonlijk voor politiek doorgaat, dan onder de noemer van schijnparticipatie valt, omdat het louter symbolisch is. Volgens sommige theorieën is het zelfs een onderscheidend kenmerk van politiek dat het symbolisch is, bijvoorbeeld in tegenstelling tot fysieke machtsuitoefening en machtsstrijd.

(3) Plat en prompt

Van politieke activiteit op sociale media kunnen we ons ook om andere redenen dan Jodi Dean naar voren brengt, afvragen of het eigenlijk wel participatie is. Niet alleen of zozeer omdat het vrijblijvend en vluchtig is in tegenstelling tot verplichtend en tastbaar, maar omdat het plat en prompt is en daardoor vervlakkend, opkloppend en vereenzijdigend werkt. De communicatie op sociale media is voornamelijk one-liner-achtig, kort door de bocht, stellig, schematiserend, hyperboliserend, ongenueanceerd. De oorzaken liggen voor de hand, met name:

- technische condities, zoals een maximaal aantal tekens en een beperkt aantal instant reactie-mogelijkheden;
- de relatie tussen presentatie en bereik; berichten met eenvoudige of opvallende, uitgesproken boodschappen en/of beelden worden beduidend meer opgemerkt dan andere berichten en bijgevolg frequenter bezocht en gedeeld en krijgen meer respons, en zijn dus aantrekkelijker om te posten;
- culturele condities; gewoonte en gewenning; zo doen we dat op LinkedIn, Facebook, Twitter enzovoort en
- psychische condities; sociale media appelleren aan wijdverbreide menselijke trekken, zoals gemakzucht, de behoefte gezien te worden, behaagzucht en sensatiezucht.

Sociale media nodigen niet uit tot nuanceren en redeneren en discussiëren, maar tot dichotomiseren en poneren en beweren. Het eendimensionale en boodschapperige van de activiteit die hieraan beantwoordt, kan begrepen worden als gebrek aan substantie en interactie. Dit kan een reden zijn om de doorsnee politieke activiteit op sociale media te diskwalificeren als suboptimaal of disfunctioneel of, inderdaad, als schijnparticipatie.

(4) Ontpolitisering door censuur

Jodi Dean waarschuwt voor ontpolitisering door de continue en alomtegenwoordige circulatie van een overvloed aan veranderlijke, tegenstrijdige en oncontroleerbare informatie en inzichten: autoriteiten kunnen zich gemakkelijk onttrekken aan zakelijke discussie en verantwoording. Sommige deskundigen brengen een andere reden naar voren om te vermoeden dat internet en sociale media ontpolitiserend werken: de platforms doen op uiteenlopende wijzen aan censuur.

De opkomst van het internet en de sociale media beloofde aanvankelijk een enorme stimulans te worden voor politiek burgerschap. De toegang tot informatie werd veel gemakkelijker en vrijer. En de mogelijkheden van communicatie werden enorm verrijkt. De nieuwe informatie- en communicatietechnologie leek ervoor te zullen zorgen dat iedereen over elk onderwerp alles te weten kon komen, alle bruikbare bronnen kon raadplegen, alles kon onderzoeken en controleren; dat iedereen met iedereen in contact kon komen, iedereen kon bevragen, met iedereen in discussie kon, iedereen kon betrekken. Het zou veel minder moeilijk worden je stem laten horen, een podium te vinden, zaken ter discussie stellen, autoriteiten ter verantwoording te roepen, gelijkgezinden te mobiliseren, acties te organiseren. Internet en sociale media beloofden een turbo booster te worden voor politiek. In de praktijk liep het anders. Eén van de tegenvallers was dat de “dream of the open web” niet haalbaar of houdbaar bleek.⁹ Het begon met beperkende maatregelen om piraterij¹⁰ en seksueel misbruik tegen te gaan en verspreiding van porno te reguleren. Maar al gauw kwam er ook politiek geladen censuur: regels en procedures om met name “hate speech”, opruiing, racisme en extremisme van het net te bannen.¹¹

Dit soort censuur brengt het risico mee dat voor de zekerheid te veel wordt verboden en verwijderd. Dan verdwijnen maatschappelijk gevoelige issues uit beeld en wordt politieke activiteit als het ware gedisciplineerd, met als voorspelbaar gevolg: ontpolitisering van de communicatie. Er zijn tekenen dat dit gaande is en dat het ernstiger wordt. Tarleton Gillespie bespreekt in zijn studie “Custodians of the Internet” uit 2018 een reeks gevallen van censuur op de bekende platforms zoals Facebook,

⁹ Tarleton Gillespie, *Custodians of the Internet*, New Haven: Yale University Press, 2018, 5.

¹⁰ Illegaal distribueren, kopiëren etc. van auteursrechtelijk beschermde materialen.

¹¹ Voor een goed gedocumenteerde analyse: Gillespie, *Custodians of the Internet*.

Twitter, Instagram en YouTube, maar ook Google search en Apple's App Store. Of de "content moderation" en het filteren nu gedaan wordt door redacties, "community flagging" of algoritmes: altijd werkt het politiek disciplinerend. De motieven en de belangen van de platforms zijn zonneklaar: ze moeten rekening houden met de adverteerders en de gevoelens van de meerderheid van de gebruikers. Bovendien hebben platforms in toenemende mate te vrezen voor aansprakelijkheid. Geen wonder dat de meeste platforms hun best doen om te voorkomen dat ze een podium bieden aan radicale of kwetsende of aanstootgevende uitingen. Maar ja ... Wat is radicaal en wat is kwetsend en wat is aanstootgevend?

In 2010 was Apple pas na de nodige publieke pressie bereid om politiek satirische apps toe te laten in de App Store, maar het beleid bleef streng. Een app die toegang geeft tot WikiLeaks wordt geweigerd; zo ook een app die op basis van nieuwsberichten bijhoudt waar de VS drone aanvallen heeft uitgevoerd. "Serious games" apps die aandacht vragen voor politieke issues mogen evenmin.¹²

In 2017 werden "moderator training documents" van Facebook gelekt waaruit duidelijk naar voren komt hoe politiek het censureren is en hoezeer het verweven is met economische belangen: als een bericht strijdbaar klinkt of lijkt, is het verdacht; "hate speech" mag niet, maar vluchtelingen, immigranten en moslims mogen wel als groepen beledigd worden; ontkennen van de Holocaust mag wel, behalve in landen waar Facebook de kans loopt ervoor beboet te worden.¹³

De censuur lijkt in de nabije toekomst aanzienlijk beperkender te worden doordat verscheidene overheden wetgeving voorbereiden die het mogelijk maakt platforms verantwoordelijk te houden voor nepnieuws.¹⁴ Het heeft er alle schijn van dat vooruitlopend daarop sommige bedrijven de regels al aanscherpen. Recentelijk kreeg ik van de nieuwsite Nu.nl de waarschuwing dat het voortaan niet meer is toegestaan om in commentaren op berichten te schrijven dat er geen "global warming" is: "Het ontkennen

¹² Zie Gillespie, 82-85.

¹³ Zie de "Facebook Files" in *The Guardian* in 2017.

¹⁴ Op EU-niveau wordt hieraan samengewerkt: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/fake-news-disinformation>.

van klimaatverandering of de invloed van de mens daarop, is op NUjj niet langer toegestaan. Reacties waarin dat toch wordt gedaan, worden verwijderd".¹⁵

(5) Politisering door censuur

Censuur op de platforms door modereren en filteren werkt ontpolitiserend. Interessant genoeg gebeurt tegelijkertijd het tegenovergestelde. Soms bewerkstelligt censuur juist politisering. Censuur kan protest oproepen en mensen in het geweer brengen en tot politieke activiteit aanzetten. Een bekend en sprekend voorbeeld is de Facebook-affaire rond borstvoeding. Inzet is de vraag of Facebook foto's van zogende moeders mag verbieden en verwijderen. Facebook vindt van wel en veel gebruikers vinden van niet. De strijd hierover is al jaren gaande en voltrekt zich grotendeels op sociale media, vooral op Facebook zelf. De censuur van Facebook heeft veel jonge moeders gemobiliseerd. Deze activering is ten goede gekomen van politieke bewegingen elders, actief buiten de sociale media, die zich met verwante issues bezighouden, zoals met het recht van moeders om borstvoeding te geven in publieke ruimtes en met het recht van vrouwen op lichamelijke zelfbeschikking.¹⁶

(6) Juist wel effectief

Politieke activiteit op sociale media is volgens sommigen schijnparticipatie omdat de werkzaamheid minimaal zou zijn.¹⁷ Dit is een bedenkelijk argument. Er zijn talloze voorbeelden van uiterst effectieve politieke beïnvloeding door middel van sociale media. Neem de tweets van Trump. Of de internationale manipulatie van verkiezingen. Of het gebruik van Facebook in de Amerikaanse presidentsverkiezingscampagnes in 2016.¹⁸ Of de massa-mobilisering van de gele hesjes in Frankrijk en het wereldwijde succes van de Me-Too-campagne. In Nederland is de heibel rond de grote grazers in de Oostvaardersplassen een voorbeeld van de politieke werkzaamheid van Facebook en Twitter. Of spontaner, maar met minstens zoveel impact in de Verenigde Staten: de filmpjes van incidenten van geweld en racisme op Facebook en Twitter, die viraal gaan en voor commotie zorgen en zo autoriteiten onder druk zetten om in te grijpen of beleid te wijzigen. En wat te denken van de rol van sociale media in de radicalisering van

¹⁵ Pushbericht van Nu.nl op 27 februari 2019.

¹⁶ Zie Gillespie, 141-172.

¹⁷ Zoals Dean in *Democracy and other neoliberal fantasies*.

¹⁸ Goed gedocumenteerde en scherpte analyse in Bartlett: *The People Vs Tech*, chapter 3.

sommige moslims?¹⁹ Bovendien worden sociale media steeds frequenter en intensiever gebruikt door politici, regeerders en beleidsmakers om de publieke opinie af te tasten en te bespelen. Het biedt een goedkope en directe toegang tot het grote publiek. Er zijn voorbeelden genoeg: politieke activiteit op sociale media is vaak behoorlijk werkzaam. Dit alles bewijst ook en opnieuw dat gebruik van sociale media niet per se ontpolitisering in de hand werkt, ondanks de bijdrage aan de overvloed van informatie en communicatie.

(7) Actiever en effectiever niet per se beter

In de discussie over sociale media wordt soms gezegd dat politieke participatie beter is naarmate de deelname actiever en effectiever is.²⁰ Het is ook een vooronderstelling in het gangbare beleid ten aanzien van burgerschapsvorming.²¹ Hoewel het logisch klinkt, klopt het niet. Ik geef een uitgebreid voorbeeld om te laten zien waarom het wel aannemelijk, maar toch twijfelachtig is:

Eind jaren zeventig, begin jaren tachtig was er een levendige discussie over de voors en tegens van verschillende manieren van betrokkenheid in het protest tegen kernwapens, racisme, ongelijkheid, imperialisme en vervuiling.²² Een poster voor je raam, een button op je jas, een handtekening onder een petitie, wat geld overmaken, een product boycotten? Dat was allemaal oké, maar tamelijk vrijblijvend, hoewel minder vrijblijvend dan enkel een benefietconcert bijwonen of op de juiste partij stemmen bij de verkiezingen. Meelopen in een betoging was al een stap verder vooruit. Zeker als je onderweg leuzen scandeerde of een spandoek droeg met een ludieke of kwade leuze. Nog een graadje serieuzer was zelf postercampagnes initiëren, handtekeningen verzamelen, een protestmars organiseren of pamfletten schrijven. Een paar flinke treden hoger qua inzet en ernst kwamen activiteiten als jezelf vastketenen aan de spoorrails in verzet tegen munitieervoer, het bezetten van overheidsgebouwen ergens voor of tegen en

¹⁹ Voor overzicht en analyse van effectief politiek gebruik van sociale media zie: Zeynep Tufekci, *Twitter and Tear Gas*, New Haven: Yale University Press, 2018.

²⁰ Zoals Dean in *Democracy and other neoliberal fantasies*.

²¹ Voor analyse: Piet van der Ploeg en Laurence Guérin, "Questioning participation and solidarity as goals of citizenship education", *Critical Review*, 2016, 28(2), 248-264.

<https://doi.org/10.1080/08913811.2016.1191191>.

²² In kringen van maatschappelijk geëngageerde jongeren, onze kringen (jaargang 1959).

het verstoren van vergaderingen van dubieuze organisaties. Hiermee was je over de grens van wat voor velen als legitiem gold. Maar het kon nog actiever of “activistischer”: vechten met de politie bij krakersrellen of inbreken bij defensie om gevoelige documenten te bemachtigen.²³

Ik herinner me dat er destijds onder antimilitaristen ook discussie was over hoe we ons moesten verhouden tot de dienstplicht. Enkelen in onze kring waren totaalweigeraar en hadden hiervoor ruim anderhalf jaar gevangen gezeten. Anderen deden een beroep op de wet gewetensbezwaren en vervulden alternatieve dienstplicht in de sfeer van maatschappelijke dienstverlening. Weer anderen hoefden niet in dienst, maar waren gewoon fel tegen alles wat militair was. Over het totaalweigeren was geen twijfel: dat werd gezien als echte politieke actie, omdat het een enorme persoonlijke investering was en omdat het merkbaar de macht verstoorde, getuige het publieke gewoel over de gevangenschap van bevlogen tieners. Dienstweigeren met beroep op gewetensbezwaren was duidelijk anders. Twijfel of het als politieke actie echt was, lag voor de hand: het kostte weinig of niks, niemand had er last van en het bracht niks op, behalve een schoon geweten voor de betrokkene. Maar het was uiteraard wel net iets actiever dan alleen maar een mening hebben. Louter een mening hebben was pas echt onecht. Om als activist serieus genomen te worden, moest er iets tegenover staan. Zulke discussies en sentimenten brachten sommigen ertoe om radicale acties te initiëren ten einde hun oprechte engagement te bewijzen.²⁴ Zo kwamen een paar kameraden in 1982 of 1983 op het idee om de drooglegging van het Lauwersmeer te saboteren door het gemaal op te blazen. Ze meenden hiermee een keiharde vuist te kunnen maken tegen de komst van het militaire oefenterrein in het Lauwersmeer. De voorbereidingen werden wel getroffen, maar het feest ging niet door. Dankzij dreiging van verraad door andere kameraden –inderdaad: ook een vorm van politieke participatie, spannend en uiterst effectief.

²³ Tegen de munitietrein (Groningen, eind januari 1982); verstoren bijeenkomst neofascisten (Groningen, 1983, 1984); inbreken bij defensie (Onkruid, rond 1980).

²⁴ Ik vraag me wel eens af of het een factor is die voldoende recht gedaan wordt in onderzoek naar radicalisering. Zoals dat van Stijn Sieckelink in *Reradicaliseren*, Leuven: Lannoo Campus, 2018.

Ik neem aan dat er vandaag de dag vergelijkbare discussies, sentimenten en evaluaties zijn, niet alleen bij antiracisten, in de milieubeweging, bij tegenstanders van streng asielbeleid en antiglobalisten, maar ook onder gele-hesjes, bij pro-zwarte-pieters, in de red-de-grote-grazers-beweging, onder anti-westerse-moslimjongeren en bij neofascisten.

Een en ander laat zien dat er verschillende soorten en maten van politieke participatie zijn en dat er variatie is op minstens vier dimensies:

- minder of meer inspanning, investering en/of risico;
- minder of meer effectief qua symbolische of daadwerkelijke impact;
- minder of meer democratisch of burgerlijk ongehoorzaam;
- verschil qua richting van ideologie of ideaal.

Of politieke participatie goed is of niet goed is, is moeilijk eenduidig vast te stellen. Er bestaat te veel verschil van inzicht en oordeel vanwege sterk uiteenlopende opvattingen op alle vier dimensies: over persoonlijke moraliteit (hoeveel je ervoor over moet hebben; plichten, deugden; de relatie tussen intentie en resultaat), over strategie en doelstelling (wat werkt en wat telt als impact), over legitimiteit en rechtvaardigheid (wat maatschappelijk mag) en over inhoudelijke koers. Meer participatie of actievere of effectievere participatie is derhalve niet per definitie beter. Het is *zelf* een politieke kwestie.

Pedagogische consequentie

De laatste van de zeven voorbeelden van mogelijk voer voor onderzoek en discussie door leerlingen of studenten (onder 7: Actiever en effectiever niet per se beter) brengt me nu aan het eind van dit hoofdstuk terug bij de pedagogiek van kritische mediawijsheid.

Meer participatie is niet per se beter. De implicatie voor onderwijs ligt voor de hand: meer participatie als educatief doel zonder meer is problematisch. Dit geldt ook voor politieke participatie op sociale media. Meer is niet per se beter. Want de opvattingen zijn sterk verdeeld. Niet alleen over inspanning en opbrengst, maar ook over legitimiteit (er wordt verschillend geoordeeld over –om maar wat te noemen-- het inzetten van nep-

accounts voor de goede zaak) en inhoudelijke koers (er wordt bijvoorbeeld verschillend geoordeeld over Twittercampagnes voor het klandestien bijvoeren van grote grazers in de Oostvaardersplassen).

Dat er verschil van inzicht en mening is over politieke activiteit op sociale media, multidimensionale dissensus zelfs, heeft als onderwijspedagogisch consequentie dat we leerlingen en studenten vertrouwd moeten maken met de discussie en moeten helpen hun eigen visie en positie te bepalen. Dat betekent leerlingen en studenten het *zelf* te laten onderzoeken en beoordelen: de voors en tegens van politieke activiteit op sociale media, de kansen en risico's, de mogelijkheden van regulering en neveneffecten van regulering enzovoort. En ze ook te laten afwegen en beslissen: of en hoe zij zelf politieke actief willen zijn *op* sociale media en politiek actief willen zijn *met betrekking tot* sociale media. Het betekent leerlingen en studenten ten eerste te ondersteunen in het zich eigen maken van de kennis en de vaardigheden die ze nodig hebben om dat alles zelf te kunnen doen (onderzoeken, afwegen, beslissen, beoordelen), en ten tweede of liefst ondertussen ze in dit doen te begeleiden en te oefenen.

Enkele praktische suggesties

Op verschillende leeftijden en verschillende onderwijsniveaus kan op verschillende manieren daaraan gewerkt worden. In het voortgezet onderwijs en het MBO kan het, maar ik denk dat het in het basisonderwijs ook al wel kan in aanvankelijke zin, bij goede ondersteuning, passende taken en heldere instructie.²⁵ Ter illustratie een paar suggesties om een indruk te geven van wat ik bedoel qua variatie.

In oefeningen en opdrachten uitdagen om na te denken en uit te zoeken

- 1) of/hoe activiteiten (in het algemeen) op sociale media zich onderscheiden van andere activiteiten qua "echtheid" en wat dat betekent voor de waarde en de zin van die activiteiten (van eenvoudige activiteiten zoals iemand feliciteren of complimenteren tot ingewikkelder activiteiten zoals iets bekritisieren of jezelf positioneren, presenteren);

²⁵ De TechYourFuture experimenten van Laurence Guérin in haar basisonderwijsprojecten "Samenwerken aan betaburgerschap" laten zien dat er veel mogelijk is met betrekkelijk jonge leerlingen. Zie ook Laurence Guérin, *Group Problem Solving as Citizenship Education*, Deventer: Saxion University Press, 2018.

- 2) welke mogelijkheden er (in het algemeen) zoal zijn om politiek actief te zijn (dat wil zeggen: deel te hebben aan macht, macht te beïnvloeden, macht te controleren en te corrigeren) en hoe die mogelijkheden verschillen qua inzet en effectiviteit en hoe ze ook in moreel opzicht van elkaar kunnen verschillen;
- 3) hoe je politiek actief kunt zijn op sociale media, hoe “echt” en zinvol dat is (zie eerste punt) en hoeveel het vraagt en oplevert en wat de morele status ervan is (zie tweede punt).

Dit kan meer abstract en open (op latere leeftijd en hogere niveaus) of meer gericht en meer specifiek aan de hand van concrete gevallen of voorbeelden (op jongere leeftijd en lagere niveaus).

In het voortgezet onderwijs en het MBO kunnen leerlingen of studenten ook ingewikkelder taken verrichten, bijvoorbeeld:

- 1) onderzoeken volgens welke criteria zijzelf oordelen over de moraliteit en over de legitimiteit van verschillende vormen van politieke activiteit, inclusief politieke activiteit op sociale media;
- 2) nagaan hoe deze criteria verschillen van die van anderen;
- 3) uitproberen of het ondanks verschillen bij aanvang, mogelijk is om tot overeenstemming te komen over criteria.

Het kan minder evaluatief en meer reconstructief, historisch, bijvoorbeeld:

Leerlingen of studenten laten uitzoeken/bedenken of de alomtegenwoordige beschikbaarheid van sociale media (of preciezer: de mogelijkheid voor iedereen om sociale media voor politiek te gebruiken) maatschappelijk verschil maakt, door te reconstrueren hoe historische gebeurtenissen anders zouden kunnen zijn gelopen als er toen sociale media waren geweest op dezelfde schaal et cetera als tegenwoordig. Te denken valt aan, ik noem maar iets, de gijzelingsacties van de Molukse jongeren eind jaren zeventig.

In de genoemde praktische suggesties zijn sociale mediawijsheid als educatie en burgerschapsvorming geïntegreerd. Dat geldt ook voor de laatste suggestie.

Leerlingen of studenten kunnen uitgenodigd worden om empirisch of experimenteel te onderzoeken hoe censuur op platforms als mogelijk gevolg heeft dat politieke activiteit beperkt wordt, door

- 1) voorschriften en regels van een platform (App Store, Facebook, Twitter, Instagram, You Tube enz.) te zoeken en te lezen;
- 2) in gedachtenexperiment uitproberen welke soorten uitingen wel en niet mogen;
- 3) in simulatie (of rollenspel-achtige setting) uitproberen wat wel en niet mag, waarbij deel van participanten als moderatoren optreden en ander deel van participanten als platformgebruikers die het oneens zijn over een bepaald (zelf te bepalen, eventueel te variëren) maatschappelijk vraagstuk.

Een variant op deze laatste suggestie zou kunnen zijn:

- 1) Leerlingen of studenten in een simulatieomgeving zelf een digitaal discussieplatform laten runnen en gebruiken.
- 2) Aanvankelijk geheel vrij (geen enkele censuur of regel).
- 3) Leerlingen of studenten door eigen gebruik van het platform laten ervaren dat regels nodig zijn (hun eigen gebruik kan eventueel aangevuld worden met kunstmatige “prikkel” van docent; storende input op platform).
- 4) Zelf regels laten bedenken en testen.